

Robert Piotrowski*

orcid.org/0000-0002-0499-3463

Między koniecznością a pragmatyzmem. Znaczenie kamienia, gliny i rudy darniowej w architekturze pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego

Between Necessity and Pragmatism: Stone, Clay and Bog Ore in Rural Architecture in the Borderland of the Mazovian Region and the Dobrzyń Region

Słowa kluczowe: architektura kamienna, architektura gliniana, architektura z rudy darniowej, architektura wiejska, ochrona architektury wiejskiej

Keywords: stone architecture, clay architecture, bog ore architecture, rural architecture, preservation of rural architecture

Podczas badań terenowych prowadzonych w latach 2010 i 2018 na pograniczu Mazowsza płockiego i ziemi dobrzyńskiej zlokalizowane zostały obiekty wzniesione z kamienia, gliny oraz rudy darniowej. Pochodzą one przede wszystkim z pierwszej połowy XX wieku, aczkolwiek występują wśród nich budynki o starszej proveniencji (kamienny spichlerz dworski z Rościszewa – druga połowa XIX w., nr rej. 470 z 14 listopada 1978; stodoła z Lisic – druga połowa XIX w.; budynek mieszkalny ze Studzienica – druga połowa XIX w.). Obiekty te są przykładem „niekanonicznej” architektury wiejskiej, do której – na pograniczu mazowiecko-dobrzyńskim – zaliczyć należy przede wszystkim budownictwo drewniane. Budynki z kamienia, gliny i rudy darniowej przez dziesięciolecia stanowiły element pejzażu kulturowego tego obszaru. Od końca lat osiemdziesiątych XX wieku podlegają one procesowi powolnej destrukcji lub są przebudowywane. W konsekwencji podejmowanych prac remontowych – najczęściej związanych z ociepleniem ścian – dochodzi do zakrycia oryginalnych konstrukcji budynków, a tym samym zatracają one pierwotny koloryt.

During the field research carried out in 2010 and 2018, structures built from stone, clay and bog ores were located in the borderland of Płock Mazovia and Dobrzyń Land. They come mainly from the first half of the twentieth century, although there are buildings of an older provenance (a stone manor granary from Rościszewa—second half of the nineteenth century, number 470 of November 14, 1978; a barn from Lisice—second half of the nineteenth century; a residential building from Studzieniec—second half of the nineteenth century). The buildings are an example of “non-canonical” rural architecture, which—on the north borderland of Mazovian region—includes primarily wooden architecture. For decades, buildings made of stone, clay and turf ore were part of the cultural landscape of the area. Since the end of the 1980s, they been undergoing a process of slow destruction or reconstruction. As a consequence of renovation—most often connected with wall insulation—the original structures of the buildings are covered, and thus they lose their original color. This paper is based on materials collected during field research carried out in 152 villages in the

* mgr, Katedra Kulturoznawstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

* MA, Culture Studies, Faculty of Humanities Nicolaus Copernicus University in Toruń

Cytowanie / Citation: Piotrowski R. Between Necessity and Pragmatism: Stone, Clay and Bog Ore in Rural Architecture in the Borderland of the Mazovian Region and the Dobrzyń Region. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 63:

Otrzymano / Received: 6.06.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 9.07.2020

doi: 10.48234/WK63CLAY

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Chabowo – stodoła gliniana, rok 2010; fot R. Piotrowski.
 Fig. 1. Chabowo—clay barn, 2010; photo by R. Piotrowski.

Artykuł opiera się na materiałach zgromadzonych podczas badań terenowych przeprowadzonych w 152 miejscowościach na pograniczu mazowiecko-dobrzyńskim. W trakcie badań wykonano dokumentację fotograficzną budynków (około 1700 zdjęć) i przeprowadzono kilkadziesiąt rozmów z właścicielami obiektów¹. Dzięki temu udało się pozyskać informacje na temat technik budowlanych, decyzji dotyczących wyboru konkretnego budulca oraz dat wzniesienia poszczególnych budynków. Należy pamiętać, że artykuł ten jest jedynie przyczynkiem, a zachowane obiekty warto objąć interdyscyplinarnymi badaniami mającymi na celu nie tylko ich skatalogowanie, lecz przede wszystkim usystematyzowanie wiedzy na temat technik i metod budowlanych, konstrukcji, rozplanowania wewnątrz itp. Jednak ze względu na wartość poznawczą niedocenianych obiektów, będących wszak częścią dziedzictwa kulturowego pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego, pozwoliłem sobie na przygotowanie tego artykułu. Ma on na celu jedynie zwrócenie uwagi na „zakorzenie” tego typu budownictwa w lokalnym kontekście społeczno-historycznym i geograficzno-przyrodniczym, dostrzeżenie w tych obiektach nie tylko przykładów pewnych tendencji w architekturze wiejskiej przełomu XIX i XX wieku, lecz także ich uzależnienia od uwarunkowań społecznych, historycznych, geograficzno-przyrodniczych, które rzutowały na dobór takiego, a nie innego materiału budowlanego.

***

W opracowaniu Gerarda Ciołka *Wpływ środowiska geograficznego na formy osadnictwa i budownictwa wiejskiego w Polsce* czytamy:

north Mazovia–Dobrzyń borderland. During the research, a photographic documentation of the buildings was made (about 1700 photographs) and several dozen conversations with the owners of the buildings were conducted.¹ Thanks to this, it was possible to obtain information on building techniques, decisions concerning building material selection and dates of erection of particular buildings. It should be remembered that this paper is only a contribution, and the preserved buildings should become the focus of interdisciplinary research aimed not only at cataloguing them, but above all at systematizing knowledge about building techniques and methods, construction, interior design, etc. The aim of this paper is only to draw attention to the “rooting” of this type of construction in the local social, historical, geographical and natural context, to notice in these buildings not only examples of certain trends in rural architecture of the turn of the nineteenth and twentieth century, but also their dependence on social, historical, geographical and natural conditions, which influenced the choice of building material.

***

Gerard Ciołek’s study *Wpływ środowiska geograficznego na formy osadnictwa i budownictwa wiejskiego w Polsce* reads:

The Warsaw province had the lowest percentage of afforestation (15.9%), although it lies within the Polish construction zone, which in 1928 was distinguished by 70–100% of wooden buildings in the countryside.²

This situation was probably a result of the conservative tendencies among the villagers, who were accustomed to traditional wooden construction, as well as “a

Ryc. 2. Zgagowo – gliniany budynek wielofunkcyjny, rok 2010; fot. R. Piotrowski.

Fig. 2. Zgagowo—clay mixed-use building, 2010; photo by R. Piotrowski.

Województwo warszawskie posiadało najniższy procent zalesienia (15,9%), choć leży w obrębie strefy budowlanej Polski wyróżniającej się w r. 1928 cyfrą 70–100% budynków drewnianych na wsi².

Sytuacja ta była zapewne wynikiem tendencji zachowawczych panujących wśród mieszkańców wsi, przyzwyczajonych do tradycyjnego budownictwa drewnianego, jak również „wrodzonej dla wsi nieufności względem wszelkiego rodzaju nowinek w zakresie budownictwa”³. Stan taki niewiele odbiegał od ogólnopolskich tendencji w budownictwie wiejskim przełomu XIX i XX wieku⁴. Według Adama Fischera:

Na podstawie spisu ludności z r. 1921 widzimy, że w całej Polsce przeważa dom drewniany (od 70 do 90%). Jedyne w województwach Poznańskim i Tarnopolskim ilość budynków spada poniżej 10%. [...] Głina zaś znajduje zastosowanie tylko na tych obszarach, gdzie brak lasu nie pozwala na rozwinięcie się budownictwa drewnianego. Typowa lepianka gliniana panuje głównie na obszarze województwa tarnopolskiego i na przyległych częściach województw lwowskiego i stanisławowskiego, a także częściowo na północno-zachodnim terenie, w województwach Poznańskim, Pomorskim, Łódzkim i Warszawskim⁵.

Marcin Kacprzak w książce *Wieś płocka. Warunki bytowania* zauważył, że nawet w okresie powojennym (lata dwudzieste XX w.) na wsi płockiej przeważają budynki drewniane (59,5%), a na drugim miejscu znajdu-

Ryc. 3. Zgagowo – zbliżenie na fragment ściany, rok 2010; fot. R. Piotrowski.

Fig. 3. Zgagowo—close-up of a wall fragment, 2010; photo by R. Piotrowski.

distrust towards all kinds of innovations in construction in the countryside.”³ Such a situation did not differ much from national trends in rural construction at the turn of the nineteenth and twentieth centuries.⁴ According to Adam Fischer:

Based on the census of 1921, we can see that the wooden house predominates in Poland (from 70 to 90%). Only in the Poznań and Tarnopol voivodeships does the number of buildings fall below 10%. [...] Clay, on the other hand, is used only in areas where the lack of forest does not allow for the development of wooden houses. A typical clay house

ją się domy z gliny (18,7%), natomiast domy z kamienia należą do rzadkości⁶.

Pomimo że budynki drewniane bezsprzecznie tworzyły kanon architektury ludowej w XIX i w pierwszej połowie XX stulecia, należy pamiętać, że w niektórych regionach i w pewnych okresach sięgano również po inne materiały budowlane. Maria Żywirska, na podstawie lustracji dóbr biskupich w Puszczy Białej, zauważyła, że w XVII i XVIII wieku istniało większe zróżnicowanie materiałowe budynków. Oprócz drewna wznoszono je z gliny i kamienia, a liczba lepianek glinianych we wspomnianym okresie była większa niż w pierwszej połowie XX wieku⁷. Natomiast na Kujawach w XIX i w pierwszej połowie XX stulecia odsetek budynków glinianych w niektórych wsiach dochodził do 86,3% przy około 6% budynków drewnianych⁸. Na wybór materiału innego niż drewno miały wpływ przede wszystkim trzy czynniki: geograficzno-przyrodniczy, gospodarczo-ekonomiczny i kulturowy.

W pierwszym wypadku częstsze zastosowanie w budownictwie wiejskim kamienia, gliny oraz innych materiałów, w tym rudy darniowej, spowodowane było chociażby słabym zalesieniem. Wpływało to na wzrost ceny drewna, a w konsekwencji sięganie po inny materiał budowlany⁹. Warto w tym miejscu przytoczyć informacje z książki *Królestwo Polskie*. Zawarte w niej dane odnoszą się do zalesienia poszczególnych powiatów i wskazują na jego niski poziom w ówczesnym powiecie płockim:

Najwięcej lasów znajduje się w pow. konińskim, w którym lasy zajmują prawie połowę przestrzeni ogólnej (49%), a następnie w pow. kieleckim (36,7%) i włoszczowskim (35,9%). Mniej niż 10% lasów posiadają powiaty: łowicki, kutnowski, niezawski, płoński, płocki, ciechanowski, suwalski i wołkowyjski¹⁰.

Na Mazowszu płockim w drugiej połowie XIX wieku, ze względu na wspomniane czynniki, coraz częściej sięgano po glinę lub kamień do wznoszenia obiektów gospodarczych i sporadycznie mieszkalnych¹¹. O podobnej sytuacji na Kujawach pisała Maria Fryczowa w książce *Tradycyjne budownictwo ludowe Kujaw*. Gliniane budynki wznoszono „na miejscu dawnych drewnianych – drzewo jest coraz droższe, a na własnym polu można zwykle nakopać dobrej gliny”¹². Można więc założyć, że czynniki przyrodnicze, rzutujące na wybór materiału budowlanego, łączyły się z aspektem gospodarczo-ekonomicznym¹³. Natomiast ogólna dostępność taniego budulca, takiego jak glina, kamień lub ruda darniowa, wpływała na konstrukcje wznoszonych obiektów¹⁴.

Wysoka cena drewna miała niebagatelny wpływ na wybór dostępniejszych, a tym samym tańszych – często darmowych – zamienników budowlanych i z racji tego stosowali je biedniejsi mieszkańcy wsi¹⁵. Jan Świech zauważył, że na ziemi dobrzyńskiej obiekty gliniane wznosili przede wszystkim gospodarze niezamożni: „Glina stosowana była sporadycznie do wznoszenia

dominates mainly in the area of the Tarnopolskie Voivodeship and the adjacent parts of the Lviv and Stanisławek voivodeships, as well as partly in the northwestern part of the Poznań, Pomeranian, Łódź and Warsaw voivodeships.⁵

Marcin Kacprzak, in his book *Wieś płocka. Warunki bytowania*, noted that even in the post-war period (1920s), wooden buildings prevailed in the village of Płock (59.5%), clay houses were in second place (18.7%), while stone houses were rare.⁶

Although wooden buildings formed a canon of folk architecture in the nineteenth and the first half of twentieth century, it should be remembered that in some regions and at certain times other building materials were also used. Maria Żywirska, on the basis of the vetting of the bishop's estate in Puszcza Biała (North Mazovia), noticed that in the seventeenth and eighteenth century there was a greater variety of building materials. Apart from wood, they were erected from clay and stone, and the number of clay cottages in the period was higher than in the first half of the twentieth century.⁷ On the other hand, in the Kujawy region in the nineteenth and the first half of the twentieth century, the percentage of clay buildings in some villages reached 86.3% with about 6% of wooden buildings.⁸ The choice of material other than wood was influenced mainly by four types of factors: geographical, natural, economic and cultural.

In the first case, the more frequent use of stone, clay and other materials, including bog ore, in rural construction was caused, for example, by poor forestation. This resulted in an increase in the price of wood and, consequently, in the use of other building materials.⁹ Here it is worth quoting information from the book *Królestwo Polskie*. The data contained herein refer to the afforestation of individual districts and indicate its low level in the Płock District:

Most forests are located in the Konin District, where forests cover almost half of the total area (49%), followed by the Kielce District (36.7%) and the Włoszczów District (35.9%). Less than 10% of the forests are in the Łowicki, Kutnowski, Niezawa, Płoński, Płocki, Ciechanowski, Suwalski and Wołkowyjski districts.¹⁰

In the Mazovia region of Płock in the second half of the nineteenth century, due to the abovementioned factors, clay or stone were increasingly often used to build farm and residential buildings.¹¹ Maria Fryczowa wrote about a similar situation in Kujawy in her book *Tradycyjne budownictwo ludowe Kujaw*. Clay houses were built “on the place of old wooden buildings—timber is getting more and more expensive, and you can usually get good clay in your own field.”¹² It can therefore be assumed that the natural factors influencing the choice of building material were connected with the economic aspect.¹³ On the other hand, the general availability of cheap building materials, such

ścian chałup i to wyłącznie przez gospodarzy małorolnych”¹⁶. Również na Warmii i Mazurach gliniane budynki mieszkalne stawiali najubożsi¹⁷. W dawnym województwie kieleckim, o czym wspomina Roman Reinfuss, wznoszono budynki kamienne i gliniane – zarówno mieszkalne, jak i gospodarcze – na terenach wylesionych, w pierwszych latach po I i II wojnie światowej¹⁸. Było to wynikiem destabilizacji politycznej i kryzysu materialnego będącego konsekwencją wieloletniego konfliktu. Sytuacja ta wpływała na standard życia mieszkańców wsi, którzy wybierali najtańsze z możliwych rozwiązań budowlanych¹⁹. Ustalenia Romana Reinfussa, dotyczące wykorzystania kamienia i gliny do odbudowy wsi kieleckiej po wojennej zawierusze, znalazły potwierdzenie w prowadzonych przeze mnie rozmowach z mieszkańcami pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego. Duży odsetek obiektów, przede wszystkim domów glinianych, kamiennych i z rudy darniowej, wzniesiono na badanym obszarze właśnie po I lub po II wojnie światowej. Jedną z rozmówczyń – 85-letnia mieszkanka Pietrzyka na ziemi dobrzyńskiej – zauważyła, że przed wojną wszystkie budynki mieszkalne były w tej miejscowości drewniane. Natomiast po II wojnie światowej w miejsce zniszczonych zaczęto wznosić obiekty, zarówno mieszkalne, jak i gospodarcze, z rudy darniowej. Budulec ten pozyskiwano na okolicznych polach.

Ostatnim z czynników rzutujących na wybór materiału budowlanego było przenikanie wzorów architektonicznych²⁰. Jednak w odniesieniu do pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego najważniejszymi aspektami wpływającymi na wykorzystanie materiałów budowlanych innych niż drewno – w domyśle: tańszych i będących „pod ręką”²¹ – były czynniki geograficzno-przyrodnicze i gospodarczo-ekonomiczne. Oczywiście, nie wyklucza to naśladownictwa i zapożyczeń wzorów architektonicznych. Do tego zjawiska mogło dochodzić przede wszystkim pomiędzy osadnikami niemieckimi a polską społecznością lokalną²². Według wspomnień mieszkańców pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego to właśnie Niemcy koloniści w dwudziestoleciu międzywojennym bardzo często wznosili budynki kamienne i gliniane. Niestety, dziś trudno w sposób jednoznaczny orzec, czy przenikanie wzorów architektonicznych było zjawiskiem częstym w kontekście wyboru materiału budowlanego, czy też ograniczało się do nawiązań typologicznych dotyczących rozplanowania wnętrza²³.

***

W miejscowościach pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego znajduje się wiele przykładów wiejskiej architektury kamiennej i glinianej oraz pojedyncze przykłady budynków wzniesionych z rudy darniowej. Kamień, glinę i rudę darniową wykorzystywano zarówno w budownictwie gospodarczym, jak i mieszkalnym.

Mimo że większość obiektów, o czym już wspomniano, pochodzi z pierwszej połowy XX wieku, to jednak można odnaleźć budynki wchodzące w skład

Ryc. 4. Wilkowo – kamienna zagroda, rok 2010; fot. R. Piotrowski.
Fig. 4. Wilkowo—stone farm, 2010; photo by R. Piotrowski.

as clay, stone or turf ore, influenced the construction of buildings.¹⁴

The high price of wood had a significant impact on the choice of more accessible and thus cheaper—often free of charge—building substitutes and because of that it was often used by poorer villagers.¹⁵ Jan Świąch noticed that clay buildings in the Dobrzyń Voivodeship were built mainly by poor farmers: “Clay was used sporadically to erect the walls of cottages and only by smallholders.”¹⁶ Also in Warmia and Mazury, clay residential buildings were built by the poorest people.¹⁷ In the former Kielce Voivodeship, stone and clay buildings—both residential and farm buildings—were built on deforested land in the first years after Great War and the Second World War.¹⁸ This was the result of political instability and the material crisis resulting from years of conflict. This situation had an impact on the standard of living of the villagers, who chose the cheapest possible construction solutions.¹⁹

Similarly, a large percentage of buildings, mostly clay, stone and bog ore houses, were built in the Mazovia–Dobrzyń borderland after the Great War or Second World War. One of the interviewees—an 85-year-old inhabitant of Pietrzyka in the Dobrzyń Voivodeship—noticed that before the war all cottages in the village were wooden. However, after the Second World War, those that were destroyed were replaced by new ones built using bog ore. The building material was acquired in the nearby fields.

The last factor influencing the choice of building material was the penetration of architectural patterns.²⁰ However, in relation to the Mazovia–Dobrzyń borderland, the most important aspects influencing the use of construction materials other than wood—cheaper and “on hand”²¹—should be mentioned. Of course, this does not exclude imitation and borrowing architectural designs. This phenomenon may have occurred primarily between German settlers and the Polish local community.²² According to reports by inhabitants of the Mazovia–Dobrzyń borderland, it was the German colonists who very often erected stone and clay build-

Ryc. 5. Topiąca – budynek mieszkalno-gospodarczy; w ściany wmurowano pojedyncze bloczki rudy darniowej, rok 2010; fot. R. Piotrowski.
 Fig. 5. Topiąca—residential and farm building; individual blocks of bog ore were incorporated into the wall, 2010; photo by R. Piotrowski.

zagród chłopskich lub drobnoszlacheckich wzniesione we wcześniejszym okresie, np. budynek mieszkalny w miejscowości Studzieniec (około drugiej połowy XIX w.), gliniana stodoła o dużych gabarytach, której oryginalne fragmenty znajdują się we wsi Lisice Folwark (lata 70. XIX w.), czy poniemiecki dom gliniany z Wernerowa (druga połowa XIX w.). Te prawdopodobnie najstarsze przykłady budownictwa glinianego z pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego można potraktować jako pozostałości wcześniejszych form architektonicznych. Podczas rozmów prowadzonych z mieszkańcami poszczególnych wsi okazywało się, że większość (jeśli nie wszystkie) budynków mieszkalnych czy gospodarczych w tych miejscowościach była gliniana. Wystarczy wspomnieć Głuchowo, Czachorowo i Dziegielewo. Postępowano tak ze względu na dostępność budulca tego typu. Bardzo interesującymi przykładami dawnego wiejskiego budownictwa glinianego są stodoły zachowane m.in. w Rzeszotarach Gortatach, Starym Bożewie, Nowym Malanowie, na Folwarku Lisice²⁴.

Architektura kamienna pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego reprezentowana jest przede wszystkim przez obiekty gospodarcze – obory, budynki wielofunkcyjne i stodoły. Do rzadkości należą natomiast budynki mieszkalne wzniesione z kamienia. Przykładem jest pochodzący z pierwszej połowy XX wieku poniemiecki dom w Białasach czy dom w miejscowości Topiąca. Kamień, podobnie jak glina, stosowany był przede wszystkim ze względu na łatwość pozyskania. Wystarczyło podczas wiosennych prac rolnych gromadzić kamienie polne o odpowiednich gabarytach, aby w późniejszym okresie wykorzystać je jako budulec. Dzięki przeprowadzonym wstępnym badaniom można

ings in the interwar period. Unfortunately, today it is difficult to clearly say whether the permeation of architectural patterns was a frequent phenomenon in the context of the choice of building material, or whether it was limited to typological references to the interior design.²³

***

There are many examples of rural stone and clay architecture in the Mazovia–Dobrzyń borderlands, as well as individual examples of buildings built from bog ore. Stone, clay and bog ore were used in both farm and residential buildings.

Although most of the buildings, as already mentioned, date back to the first half of the twentieth century, one can find buildings that were part of peasant's farms or nobility manor complexes erected in an earlier period, e.g. a residential building in Studzieniec (about the second half of the nineteenth century), a large clay barn, whose original fragments are located in the village of Lisice Folwark (in the 1870s), or a clay house in Wernerowo (the second half of the nineteenth century). These examples of clay construction, probably the oldest from the Mazovia–Dobrzyń borderland, can be treated as remnants of earlier architectural forms. During interviews with the inhabitants of individual villages, it turned out that most (if not all) cottages or farm buildings in those villages were clay. It is enough to mention Głuchowo, Czachorowo and Dziegielewo. This was done because of the availability of this type of building material. Very interesting examples of old rural clay buildings are the barns preserved in, among others, Rzeszotary Gortaty, Stare Bożewo, Nowy Malanów, on the Lisice Farm.²⁴

Ryc. 6. Dąbrówki – kamienna stodoła z grudkami rudy darniowej w spoinach pomiędzy kamieniami, rok 2010; fot. R. Piotrowski.
 Fig. 6. Dąbrówki—stone barn with bog ore fragments in the joints between stones, 2010; photo by R. Piotrowski.

stwierdzić, że na terenie Mazowsza płockiego istniały też miejscowości z przewagą gospodarczych budynków kamiennych, m.in. Wilkowo i Wola Grąbiecka. Do interesujących przykładów wiejskiej architektury kamiennej z pewnością można zaliczyć kamienne i kamienno-drewniane stodoły. Przykłady pierwszych z nich występują m.in. w Wilkowie, natomiast stodoła kamienno-drewniana zachowała się w Woli Grąbieckiej. Trzeba zaznaczyć, że budynki kamienne występują również w zabudowie dworskiej, np. w Studzieniu, Rościszewie, Rycharcicach, a także w zagrodzie młynarskiej w Mieszczku. Najpewniej na decyzje dotyczące wymurowania kamiennych budynków gospodarczych wpływ miały względy praktyczne – niski koszt i trwałość materiału.

Do najrzadziej spotykanych i najciekawszych budynków wiejskich pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego należą obiekty z rudy darniowej. Niewielka ich liczba związana jest z ograniczonymi obszarami, na których odnotowano ten surowiec. Ruda darniowa to ruda żelaza występująca na niewielkiej głębokości²⁵. W jej składzie

[...] dominują tlenowodorotlenki żelaza o słabym uporządkowaniu struktury wewnętrznej [...], obok których w zmiennych ilościach występuje materiał okruczowy – przede wszystkim kwarc, skalenie i fragmenty skał. Niekiedy spotyka się syderyt [...] i wiwianit [...] oraz minerały ilaste. W niektórych odmianach rud istotnym składnikiem jest substancja organiczna²⁶.

The stone architecture of the Mazovia–Dobrzyń borderland is represented mainly by farm buildings—cowsheds, multifunctional buildings and barns. Stone cottages are rare. Examples include a cottage in Białasy from the first half of the twentieth century or a cottage in Topiąca. Stone, similarly to clay, was used mainly because of the ease of obtaining it. It was enough to collect field stones of appropriate dimensions during spring agricultural work to use them as a building material later. Thanks to preliminary research, it can be concluded that in the area of Płock Mazovia there were also towns with the predominance of stone farm buildings: Wilkowo and Wola Grąbiecka. Interesting examples of rural stone architecture certainly include stone and mixed stone and wooden barns. Examples of the former can be found in Wilkowo, while a stone and wooden barn has been preserved in Wola Grąbiecka. It should be noted that stone buildings are also found in manor complexes, e.g. in Studzieniec, Rościszewo, Rycharcice, and also in a mill farm in Mieszczk. The stone buildings were erected due to practical and economical reasons.

The rarest and most interesting rural buildings of the Mazovia–Dobrzyń borderland are those made of bog ore. A small number of them is connected with limited areas where bog ore can be found. Bog ore is iron ore occurring at a small depth.²⁵ It consists of

Iron oxides with a predominantly weak internal structure order [...], next to which crumbly material is present in variable quantities—mainly quartz, feldspar and rock

Ryc. 7. Rościszewo – kamienny spichlerz dworski. W spoinach znajdują się grudki rudy darniowej, rok 2010; fot. R. Piotrowski.
 Fig. 7. Rościszewo—stone manor granary. Fragments of bog ore can be seen in the joints, 2010; photo by R. Piotrowski.

Jak zauważył Janusz Skoczylas:

Rudy darniowe należą do większej grupy czwartorzędowych rud żelaza, które w zależności od charakteru środowiska i warunków powstawania podzielić można na 4 rodzaje: darniowe, bagienne, jeziorne, rzeczne²⁷.

Miejsce ich występowania jest powiązane ze środowiskiem biologicznym – na tworzenie się pokładów rudy darniowej pozytywny wpływ ma duża wilgotność²⁸. Co istotne, złoża rudy darniowej są odnawialne²⁹. U Elżbiety Kowalczyk-Heyman możemy przeczytać:

Na Mazowszu największe złoża rudy darniowej zarejestrowano w Puszczy Kurpiowskiej, dawnej Zagajnicy. Na mniejsze można natknąć się wszędzie. Te ostatnie nie były z reguły rejestrowane przez służbę geologiczną przed drugą wojną światową i po jej zakończeniu, ale z powodzeniem były wykorzystywane w średniowieczu i czasach nowożytnych przez rudników wytapiających żelazo³⁰.

Rudę darniową wykorzystywano również w budownictwie. Najstarsze zabytki w Polsce wzniesione z tego materiału pochodzą z okresu początków państwa piastowskiego³¹. Ruda darniowa jako materiał budowlany charakteryzuje się właściwościami wytrzymałościowymi zbliżonymi do cegły i dużą mrozoodpornością³². W pewnych okresach zalecana była przez

Ryc. 8. Rościszewo – zbliżenie na fragment ściany z widocznymi grudkami rudy darniowej, rok 2010; fot. R. Piotrowski.
 Fig. 8. Rościszewo—close-up of a wall fragment with visible bog ore fragments, 2010; photo by R. Piotrowski.

fragments. Sometimes siderite [...] and vivianite [...] and clay minerals are found., Organic matter is an important component in some varieties of ores.²⁶

As Janusz Skoczylas noticed:

Bog ores belong to a larger group of Quaternary iron ores, which, depending on the nature of the environment and conditions of formation, can be divided into four types: turf, swamp, lake, river.²⁷

Ryc. 9. Pietrzyk – budynek gospodarczy z rudy darniowej, rok 2018; fot. R. Piotrowski.

Fig. 9. Pietrzyk—farm building from bog ore, 2018; photo by R. Piotrowski.

architektów jako dobry materiał budowlany. Wspomina o tym m.in. Elżbieta Wijas-Grocholska w odniesieniu do Śląska Opolskiego:

W połowie XIX w., wraz z rosnącymi trudnościami pozyskiwania drewna i zakazami wznoszenia budynków z drewna, rozpowszechniało się budownictwo z innych, niepalnych materiałów. Jednym z nich była wypalana ruda darniowa, zalecana przez ówczesnych architektów jako materiał o dużych zaletach technicznych i odpornościowych³³.

Na pograniczu mazowiecko-dobrzyńskim można odnaleźć przykłady tego materiału w budownictwie wiejskim. Rudę darniową wykorzystywano do wznoszenia konstrukcji ścian budynków mieszkalnych i gospodarczych. Podczas rozmów prowadzonych w trakcie badań terenowych wskazywano na miejscowości położone w górnym biegu rzeki Skrwy, w okolicach Skrwilna. Złóża rudy darniowej na tym terenie znajdują się w pobliżu zagród – na polach i łąkach, z których wydobywano ją podczas prac rolnych. Jak wspomniano, wykorzystywano ją w budownictwie wiejskim przede wszystkim w okresie powojennym. Łatwo dostępna, pełniła funkcję zastępczego materiału budowlanego. Rozmówcy przywoływali obiekty znajdujące się w Pietrzyku, Topiącej, Puszczy, Jasio-

The place of their occurrence is connected with the biological environment—the formation of the bog ore deposits is positively influenced by high humidity.²⁸ What is important is that bog ore deposits are renewable.²⁹ Elżbieta Kowalczyk-Heyman noticed:

In Mazovia, the largest bog ore deposits were registered in Puszcza Kurpiowska, former Zagajnica. Smaller ones can be found everywhere. The latter were usually not registered by the geological service before and after the Second World War, but were successfully used in the Middle Ages and modern times by iron smelters.³⁰

Bog ore was also used in construction. The oldest monuments in Poland erected from this material date back to the beginning of the Piast state.³¹ Bog ore as a building material is characterized by strength properties similar to those of brick and a high frost resistance.³² In some periods, it was recommended by architects as a good building material. This is mentioned by Elżbieta Wijas-Grocholska in reference to the Opole Silesia region:

In the middle of the nineteenth century, with increasing difficulties in obtaining wood and bans on erecting buildings made of wood, construction from other, non-flammable materials became widespread. One of them was fired bog

Ryc. 10. Pietrzyk – dom z rudy darniowej. Widoczny szczyt dachu pierwotnie wykonany z gliny, rok 2018; fot. R. Piotrowski.
 Fig. 10. Pietrzyk—bog ore house. View of a roof gable initially made from clay, 2018; photo by R. Piotrowski.

nach (ziemia dobrzyńska), jednak dotychczas jedynie w Pietrzyku udało się rozpoznać budynki wzniesione z rudy darniowej. Według relacji mieszkańców tej miejscowości większość obiektów w Pietrzyku wzniesionych po II wojnie światowej była z rudy darniowej. Niestety, zmiany w elewacjach, związane chociażby z ociepleniem domów, doprowadziły do zasłonięcia pierwotnych konstrukcji ścian. Podczas badań terenowych w roku 2010 w miejscowościach Topiąca i Puszcza odnaleziono jedynie pojedyncze bryły rudy darniowej wmurowane w ściany budynków gospodarczych i mieszkalnych.

Rudy darniowej używano również do wzmocnienia spoin ścian budynków kamiennych. Najlepszym tego przykładem jest XIX-wieczny spichlerz dworski w Rościszewie. W spoinach pomiędzy głazami, z których został wzniesiony, znajduje się mnóstwo drobnych odłamków tej rudy. Również w miejscowości Dąbrówka w stodole i budynku gospodarczym wystawionych z kamienia w spoinach umieszczono rudę darniową. Należałoby zadać pytanie, czy została ona zastosowana w celach dekoracyjnych, czy pełniła funkcje podnoszące jakość spoinowania kamiennych i ceglanych ścian? Rozmówca z Dąbrówki wspominał o osuszających właściwościach rudy darniowej. Opinia ta jest zgodna z ustaleniami Marka Dankowskiego³⁴.

ore, recommended by contemporaneous architects as a material with great technical and resistance advantages.³³

On the Mazovia–Dobrzyń borderland, we can find examples of this material in rural construction. Bog ore was used to built of cottages and farm buildings in the upper part of the Skrwa River, near Skrwilno (Dobrzyń Region). The bog ore deposits in this area are located near homesteads—in fields and meadows, from which it was extracted during farming. As it was mentioned, it was used in rural construction mainly in the post-war period. Easily accessible, it served as a substitute building material. The interlocutors recalled buildings located in Pietrzyk, Topiąca, Puszcza, Jasion (Dobrzyń Region). However, so far only in Pietrzyk did they manage to recognize buildings erected from bog ore. According to the accounts of the inhabitants of the village, most of the buildings in Pietrzyk built after the Second World War were made of bog ore. Unfortunately, changes to facades, connected with applying thermal insulation to the houses, led to covering up the original wall structure. During ethnographical field research in 2010 in the villages of Topiąca and Puszcza, only single lumps of bog ore were found, embedded in the walls of houses and farm buildings.

***

Architektura jest jednym z elementów dziedzictwa kulturowego regionu. Jednak obiekty gliniane, kamienne czy z rudy darniowej ze względu na swą niekanoniczność nie znalazły znaczącego miejsca w badaniach odnoszących się do architektury wiejskiej XIX i początku XX wieku. Budowle te wpisują się w kontekst zarówno społeczny, jak i historyczny danego obszaru. Charakteryzują się również niepowtarzalną estetyką oraz indywidualnymi i oryginalnymi cechami wynikającymi z użycia konkretnego budulca: gliny, kamienia i rudy darniowej. Ciekawie prezentują się również budynki, w których zastosowano połączenie kilku rodzajów materiałów budowlanych. Co istotne, obiekty tego typu odzwierciedlają także lokalną specyfikę geologiczno-przyrodniczą i możliwości wykorzystania budulca, który w sposób organiczny związany jest z konkretnym mikroregionem. Tym samym obiekty te posiadają ogromną wartość i wpisują się w kontekst regionalnego dziedzictwa kulturowego, zarówno materialnego, jak i niematerialnego³⁵. Jerzy Szałygin podkreśla:

Należy uznawać i szanować znaczenie dziedzictwa budowlanego wykonanego z gliny lub z użyciem gliny, jego rozwiązania technologiczne i strukturalne pochodzące z wszystkich epok jako element polskiego dziedzictwa kulturowego, które winno podlegać ochronie i być zachowane dla przyszłych pokoleń³⁶.

Natomiast Janusz Skoczylas w odniesieniu do budownictwa z rudy darniowej w regionie dorzecza Wisły i Odry stwierdza:

Otoczenie ich opieką konserwatorską jest uzasadnione i niezbędne, gdyż istnieje możliwość zniszczenia tego unikalnego surowca budowlanego w wyniku różnego rodzaju remontów, uzupełnień i rozbudowy³⁷.

Wydaje się, że podobne założenia można odnieść również do budownictwa kamiennego. Dlatego trzeba uznać, że obiekty z pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego wzniesione z rudy darniowej, kamienia lub gliny stanowią istotną część dziedzictwa architektonicznego regionu i wymagają szczegółowych, interdyscyplinarnych badań terenowych.

Budynki tego typu mogłyby w przyszłości zostać uwzględnione w muzealnych ekspozycjach. Oczywiście, nie chodzi tutaj o kopie budynków, które znajdują się już m.in. w Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu, ale o oryginalne obiekty kamienne, gliniane i z rudy darniowej translokowane i z zachowaniem dbałości o szczegóły odtworzone w muzeach na wolnym powietrzu. Przedsięwzięcie takie wymagałoby zastosowania innych metod niż w odniesieniu do przenoszenia obiektów drewnianych. Być może najwięcej kłopotów sprawiłoby przeniesienie budynku glinianego. Zachowanie go w stanie nienaruszonym podczas transportu do wybranego miejsca docelowego

Bog ore was also used to strengthen the joints of stone building walls. The best example is the nineteenth-century manor granary in Rościszewo. In the joints between the boulders from which it was built, there are many small pieces of bog ore. Also in Dąbrówka, bog ore was placed in joints in the barn and the farm building made of stone. It should be asked whether it was used for decorative purposes or whether it served to improve the quality of the stone and brick wall joints. The interlocutor from Dąbrówka mentioned the drying properties of bog ore. This opinion is consistent with Marek Dankowski's findings.³⁴

***

Architecture is one of the elements of cultural heritage of the Region. However, clay, stone or bog ore buildings, due to their non-canonical nature, have not found a significant place in research relating to rural architecture of the nineteenth and early twentieth century. These buildings fit into both the social and historical context of the area. They are also characterized by unique aesthetics and individual and original features resulting from the use of a particular building material: clay, stone and bog ore. The buildings in which a combination of several types of building materials was used also look interesting. What is important, buildings of this type also reflect the local geological and natural specificity and the possibility of using building materials that are organically connected with a specific micro-region. Thus, these structures are of great value and fit into the context of the region's cultural heritage, both tangible and intangible.³⁵ Jerzy Szałygin emphasized:

The importance of building heritage made of clay or with the use of clay, its technological and structural solutions from all epochs as an element of the Polish cultural heritage should be recognized and respected, which should be protected and preserved for future generations.³⁶

Janusz Skoczylas referred to the construction from bog ore in the Vistula and Odra river basins as follows:

It is justified and necessary to preserve them as there is a possibility of destruction of this unique building material as a result of different kinds of renovations, additions and extensions.³⁷

It seems that similar assumptions can also be applied to stone construction. Therefore, it must be recognized that the buildings from the Mazovia–Dobrzyń borderland erected from bog ore, stone or clay are an important part of the architectural heritage of the region and require detailed, interdisciplinary field research.

In the future, buildings of this type could be included in open-air museum exhibitions. Of course, it is not about copies of buildings which are already located in The Museum of the Mazovian Countryside in Sierpc, but about the original stone, clay and bog ore buildings relocated with attention to detail, and reconstructed in

wego wiązałyby się z podjęciem specjalnych kroków. Przy obiektach o niewielkiej kubaturze być może warto byłoby pokusić się o przeniesienie całego budynku. W roku 1991 do muzeum na wolnym powietrzu w Detmold (LWL-Freilichtmuseum Detmold) translokowano w całości dom mieszkalny, konstrukcji szkieletowej z wypełnieniem ceglanym, z miejscowości Rösebeck³⁸. Przeniesienie w całości obiektu glinianego pozwoliłoby ochronić materię oryginalną będącą nośnikiem wartości mnemoniczych związanych z konkretnym budynkiem i ludźmi, którzy go wznosili i w nim mieszkali. Niestety, decyzje dotyczące tworzenia kopii tego typu obiektów w muzeach na wolnym powietrzu – podyktowane problemami technologicznymi i finansowymi – sprawiają, że oryginalne budowle gliniane ulegną destrukcji. W odniesieniu do obiektów z rudy darniowej lub kamienia, które z przyczyn technicznych są trudne do przeniesienia³⁹, można zastosować wypracowane już techniki demontażu i translokacji, znane choćby z Weald & Downland Open Air Museum w Anglii⁴⁰.

***

Wykorzystanie w budownictwie wiejskim na pograniczu mazowiecko-dobrzyńskim takich materiałów, jak kamień, glina czy ruda darniowa, było podyktowane koniecznością wynikającą z sytuacji ekonomicznej i przyrodniczej. Mimo że budynki te nie zdeklasowały architektury drewnianej, to jednak wpisały się zarówno w kontekst społeczno-historyczny, jak i geograficzno-przyrodniczy pogranicza Mazowsza płockiego i ziemi dobrzyńskiej, a tym samym stały się częścią dziedzictwa tego regionu i istotnym elementem pejzażu kulturowego. Warto więc zastanowić się nad ich przyszłością i sposobem ochrony.

open-air museums. Such an undertaking would require the use of different methods than those used for moving wooden buildings. Perhaps the most trouble would be to move a clay building. During transport to a chosen museum, it would involve taking special relocation measures. In the case of small buildings, attempts at moving them in one piece could be justified. In 1991, an entire cottage, with a brick-filled half-timbered structure, was relocated from Rösebeck³⁸ to the open-air museum in Detmold (LWL-Freilichtmuseum Detmold). The relocation of the entire clay structure would protect the original material, which is a carrier of the mnemonic values associated with a particular building and the people who had built it and lived there. Unfortunately, the decisions to make copies of these types of buildings in open-air museums—dictated by technological and financial problems—lead to the destruction of original clay buildings. For structures made of bog ore or stone, which are difficult to relocate for technical reasons,³⁹ it is possible to apply the already developed dismantling and relocation techniques, known for example from the Weald & Downland Open Air Museum in England.⁴⁰

***

The use of such materials as stone, clay or bog ore in rural construction in the Mazovia–Dobrzyń borderland was a necessity resulting from the economic and natural situation. Despite the fact that these buildings did not outclass wooden architecture, they have become part of social, historical as well as geographical and natural context of the borderland of Plock Mazovia and the Dobrzyń region and became a part of the region's heritage and an important element of the cultural landscape. Therefore, it is worth considering their future and conservation.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

A Cultural Heritage Application Schema: Achieving Interoperability of Cultural Heritage Data in INSPIRE, współpraca: Carlos Fernández-Freire, Isabel del-Bosque-González, Juan Manuel Vicent-García, Esther Pérez-Asensio, Alfonso Fraguas-Bravo, Antonio Uriarte-González, Pastor Fábrega-Álvarez, Cesar Parcero-Oubiña, „International Journal of Spatial Data Infrastructures Research” 2013, no 8.

Brumann Christoph, *Cultural Heritage, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, red. James D. Wright, Oxford 2015.

Cieśla-Reinfussowa Zofia, *Materiały do sztuki ludowej Mazowsza Płockiego*, „Polska Sztuka Ludowa” 1953, nr 7/1.

Ciołek Gerard, *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, t. 1, Kraków 1984.

Ciołek Gerard, *Wpływ środowiska geograficznego na formy osadnictwa i budownictwa wiejskiego w Polsce*, „Lud” 1952, t. 39.

Czerwiński Tomasz, *Osadnictwo i budownictwo ludowe na Mazowszu północno-zachodnim w XIX i na początku XX wieku*, Sanok 1995.

Dołżycka Barbara, *Budownictwo ryglowe i glinobite*, [w:] *Komentarze do polskiego atlasu etnograficznego*, Wrocław 1995.

Fischer Adam, *Etnografia słowiańska. Polacy*, Lwów–Warszawa 1934.

Fryczowa Maria, *Tradycyjne budownictwo ludowe Kujaw*, Toruń 1961.

Gładyszowa Maria, *Budownictwo*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976.

- Imiołek Małgorzata, *Realizacja obiektów kamiennego budownictwa wiejskiego w zamierzeniach Muzeum Wsi Kieleckiej*, [w:] *Rekonstrukcja dawnego budownictwa w rezerwatach i skansenach*, „Biblioteka Studiów Lednickich”, Poznań 2006, t. 11.
- Jasieńko Jerzy, Di Tommaso Angelo, Bednarz Łukasz, Casacci Susanna, Raszczuk Krzysztof, *Analiza porównawcza – wieże zagrożone zawaleniem w Polsce i we Włoszech: różne przyczyny, podobne problemy*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2015, t. 43.
- Kacprzak Marcin, *Wieś plocka. Warunki bytowania*, Warszawa 1937.
- Karwicka Teresa, *Kultura ludowa ziemi dobrzyńskiej*, Warszawa–Poznań–Toruń 1979.
- Kowalczyk-Heyman Elżbieta, *Ruda-Skroda. Przyczynki do dziejów rudnictwa żelaza na Wysoczyźnie Kolneńskiej w średniowieczu i na początku doby nowożytnej*, „Studia Geohistorica” 2014, nr 2.
- Kozicki Stanisław, *Rolnictwo*, [w:] *Królestwo Polskie*, Warszawa 1905.
- Kraczkowska Izabela, Ratajczak Tadeusz, Rzepa Grzegorz, *Kawałkowe odmiany rud darniowych jako materiały budowlane i przykłady ich zastosowań z terenu Polski*, „Ceramics” 2001, nr 6.
- Matuszewska Barbara, *Z badań nad kulturą materialną ludności wiejskiej okolic Inowrocławia*, [w:] *Z badań nad budownictwem ludowym w Wielkopolsce (1954–1957)*, red. Anna Kutrzeba-Pojnarowa, Warszawa 1959.
- Open-Air guide. LWL-Open-Air Museum Detmold. Westphalian State Museum for Rural History and Culture*, red. Jan von Carstensen, Heinrich Stewie, Detmold 2014.
- Pelczyk Antoni, *Wielkopolski Park Etnograficzny. Między tradycyjną wsią a teorią i praktyką skansenologiczną*, „Biblioteka Studiów Lednickich”, Poznań 2002, t. 8.
- Piotrowski Robert, *Wpływ budownictwa holenderskiego na formy budynków wznoszonych po 1945 roku w wybranych miejscowościach Mazowsza plockiego*, „Biuletyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu” 2012, nr 13.
- Pokropek Marian, *Osadnictwo i budownictwo*, [w:] *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*, red. J. Burszta, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976.
- Ratajczak Tadeusz, Rzepa Grzegorz, *Polskie rudy darniowe*, Kraków 2011.
- Reinfuss Roman, *Z badań nad budownictwem ludowym w województwie kieleckim*, „Polska Sztuka Ludowa” 1971, nr 2.
- Sitschick Heidemarie, Ludwig Frank, Wetzel Elke, Luckert Joachim, Holding Thomas, *Raseneisenerz – auch in Brandenburg ein mineralischer Rohstoff mit bedeutender wirtschaftlicher Vergangenheit*, „Brandenburgische Geowissenschaftliche Beiträge” 2005, nr 1 (2).
- Skoczylas Janusz, *Wykorzystanie w przeszłości darniowych rud żelaza jako materiału budowlanego*, „Ochrona Zabytków” 2000, nr 53 (2).
- Skoczylas Janusz, *Zastosowanie darniowych rud żelaza jako materiału budowlanego*, „Przegląd Geologiczny” 2000, vol. 48, nr 8.
- Szałygin Jerzy, *Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego na Mazowszu*, Warszawa 2004.
- Szałygin Jerzy, *Na marginesie konferencji „Glina w obiektach zabytkowych – ochrona i konserwacja”*. *Nasza deklaracja*, [w:] *Glina w obiektach zabytkowych – ochrona i konserwacja*, red. Jacek Rulewicz, Warszawa 2019.
- Szałygin Jerzy, *Wykorzystanie gliny w budownictwie olęderskim na środkowym Mazowszu jako przyczynek do rozpoznania technologii glinobitki*, [w:] *Glina w obiektach zabytkowych – ochrona i konserwacja*, red. Jacek Rulewicz, Warszawa 2019.
- Święch Jan, *Architektura chłopska ziemi dobrzyńskiej od połowy XVIII wieku do lat czterdziestych XX wieku*, Toruń 2002.
- Tłoczek Ignacy, *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Warszawa 1985.
- Wijas-Grocholska Elżbieta, *Wiejska architektura – dziedzictwem kulturowym Stobrawskiego Parku Krajobrazowego*, Opole 2015.
- Zeuner Diana, Harris Richard, Powell Bob, Wall Mike, Bell Julian, Pailthorpe Richard, *The Collections*, [w:] *Building History. Weald & Downland Open Air Museum 1970–2010 – the first forty years*, red. Diana Zeuner, Singleton 2010.
- Żywirska Maria, *Puszcza Biała, jej dzieje i kultura*, Warszawa 1973.

¹ Materiały znajdują się w archiwum prywatnym autora. Opracowanie wyników badań dotyczących architektury kamienniej i glinianej przekazane zostało również Ministerstwu Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

² G. Ciołek, *Wpływ środowiska geograficznego na formy osadnictwa i budownictwa wiejskiego w Polsce*, „Lud” 1952, t. 39, s. 245–246.

³ Idem, *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, t. 1, Kraków 1984, s. 119.

⁴ „Budownictwo Europy posiada kilka stref, z których najbardziej rozległa obejmuje Półwysep Skandynawski, północno-wschodnią część Polski oraz północną i środkową część Rosji, wyróżniając się przemożnym wpływem materiału drzewnego”, zob. idem, *Regionalizm*, s. 110.

⁵ A. Fischer, *Etnografia słowiańska. Polacy*, Lwów–Warszawa 1934, s. 166–167. Na ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XIX w. podstawowym budulcem było drewno i budynki wzniesione z drewna stanowiły 95% ogółu; obiektów glinianych było jedynie 3%. Por. J. Święch, *Architektura chłopska ziemi dobrzyńskiej od połowy XVIII wieku do lat czterdziestych XX wieku*, Toruń 2002, s. 148. W latach dwudziestych XX wieku budynki drewniane w ziemi dobrzyńskiej stanowiły od 50% do 75% ogółu; zob. T. Karwicka, *Kultura ludowa ziemi dobrzyńskiej*, Warszawa–Poznań–Toruń 1979, s. 102.

⁶ M. Kacprzak, *Wieś plocka. Warunki bytowania*, Warszawa 1937, s. 58–59.

⁷ M. Żywirska, *Puszcza Biała, jej dzieje i kultura*, Warszawa 1973, s. 292.

- ⁸ Por. M. Fryczowa, *Tradycyjne budownictwo ludowe Kujaw*, Toruń 1961, s. 34.
- ⁹ G. Ciołek, *Wpływ środowiska*, s. 239–243.
- ¹⁰ S. Kozicki, *Rolnictwo*, [w:] *Królestwo Polskie*, Warszawa 1905, s. 265.
- ¹¹ T. Czerwiński, *Osadnictwo i budownictwo ludowe na Mazowszu północno-zachodnim w XIX i na początku XX wieku*, Sanok 1995, s. 60.
- ¹² M. Fryczowa, op. cit. Zob. też: M. Gładyszowa, *Budownictwo*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 298. „Jedyną formę najdawniejszego budownictwa reprezentują budynki lepiące z gliny, znane ze źródeł archiwalnych jako ‘lepianki’. Gliniane ściany mają we wsiach folwarcznych dawne czworaki, a we wsiach gospodarskich lub dawno parcelowanych – budynki należące do ludności małorolnej, dawnych chałupników itp.; tego typu budowle przetrwały więc w budownictwie warstw uboższych”, zob. B. Matyszewska, *Z badań nad kulturą materialną ludności wiejskiej okolic Inowrocławia*, [w:] *Z badań nad budownictwem ludowym w Wielkopolsce (1954–1957)*, red. A. Kutrzeba-Pojnarowa, Warszawa 1959, s. 61.
- ¹³ Zob. A. Pelczyk, *Wielkopolski Park Etnograficzny. Między tradycyjną wsią a teorią i praktyką skansenologiczną*, „Biblioteka Studiów Lednickich”, Poznań 2002, t. 8, s. 18–20.
- ¹⁴ H. Sitschick, F. Ludwig, E. Wetzl, J. Luckert, T. Holding, *Raseneisenerz – auch in Brandenburg ein mineralischer Rohstoff mit bedeutender wirtschaftlicher Vergangenheit*, „Brandenburgische Geowissenschaftliche Beiträge”, 2005, nr 1 (2), s. 122–124; J. Skoczylas, *Wykorzystanie w przeszłości darniowych rud żelaza jako materiału budowlanego*, „Ochrona Zabytków” 2000, nr 53 (2), s. 207.
- ¹⁵ T. Czerwiński, op. cit., s. 33.
- ¹⁶ J. Świąch, ibidem, s. 158.
- ¹⁷ Zob. M. Pokropek, *Osadnictwo i budownictwo*, [w:] *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*, red. J. Burszta, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 167.
- ¹⁸ „Na obszarach wylesionych, ale mających w podglebiu miękką, wapienną ‘opokę’ buduje się budynki gospodarcze (obory, stajnie) a czasem i mieszkalne także z kamienia [...]. Materiał ten znalazł szersze zastosowanie w czasie odbudowy zniszczonych wsi po I i II wojnie światowej. [...] Poza tym na terenach lessowych zdarzają się chałupy o ścianach budowanych z gliny mieszanej ze słomą. [...] Tradycja takich chałup występuje również w powiatach: opatowskim, sandomierskim, kozienickim. [...] Domy z gliny mieli budować m.in. ubożsi koloniści niemieccy”, [w:] R. Reinfuss, *Z badań nad budownictwem ludowym w województwie kieleckim*, „Polska Sztuka Ludowa” 1971, nr 2, s. 69.
- ¹⁹ Por. I. Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Warszawa 1985, s. 32.
- ²⁰ „Za region architektoniczny uważano zatem obszar, na którym dominują formy budowlane i plastyczne o cechach identycznych, bądź podobnych, właściwych dla wydzielonego obszaru”, [w:] M. Gładyszowa, op. cit., s. 279.
- ²¹ J. Szałygin, *Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego na Mazowszu*, Warszawa 2004, s. 37.
- ²² Zob. M. Kacprzak, op. cit., s. 64–65.
- ²³ Zob. R. Piotrowski, *Wpływ budownictwa holenderskiego na formy budynków wznoszonych po 1945 roku w wybranych miejscowościach Mazowsza płockiego*, „Biuletyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu”, 2012, nr 13, s. 117–122; J. Szałygin, *Wykorzystanie gliny w budownictwie ołędzskim na środkowym Mazowszu jako przyczynek do rozpoznania technologii glinobitki*, [w:] *Glina w obiektach zabytkowych – ochrona i konserwacja*, Warszawa 2019, red. J. Rulewicz, s. 46.
- ²⁴ B. Dołycka, *Budownictwo ryglowe i glinobite*, [w:] *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*, Wrocław 1995, s. 143.
- ²⁵ E. Kowalczyk-Heyman, *Ruda-Skroda. Przyczynek do dziejów rudnictwa żelaza na Wysoczyźnie Kolneńskiej w średniowieczu i na początku doby nowożytnej*, „Studia Geohistorica” 2014, nr 2, s. 85.
- ²⁶ I. Kraczkowska, T. Ratajczak, G. Rzepa, *Kawałkowe odmiany rud darniowych jako materiały budowlane i przykłady ich zastosowań z terenu Polski*, „Ceramics” 2001, nr 6, s. 454–455.
- ²⁷ J. Skoczylas, *Zastosowanie darniowych rud żelaza jako materiału budowlanego*, „Przegląd Geologiczny”, 2000, vol. 48, nr 8, s. 741.
- ²⁸ Por. T. Ratajczak, G. Rzepa, *Polskie rudy darniowe*, Kraków 2011, s. 108–109.
- ²⁹ E. Kowalczyk-Heyman, *Ruda-Skroda. Przyczynek do dziejów rudnictwa żelaza na Wysoczyźnie Kolneńskiej w średniowieczu i na początku doby nowożytnej*, „Studia Geohistorica” 2014, nr 2, s. 85.
- ³⁰ Ibidem.
- ³¹ Por. J. Skoczylas, *Wykorzystanie w przeszłości darniowych rud żelaza jako materiału budowlanego*, „Ochrona Zabytków” 2000, nr 53 (2), s. 206–209.
- ³² Za: J. Jasięńko, A. di Tommaso, Ł. Bednarz, S. Casacci, K. Raszczuk, *Analiza porównawcza – wieże zagrożone zawaleniem w Polsce i we Włoszech: różne przyczyny, podobne problemy*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2015, t. 43, s. 41.
- ³³ E. Wijas-Grocholska, *Wiejska architektura – dziedzictwem kulturowym Stobrawskiego Parku Krajobrazowego*, Opole 2015, s. 16.
- ³⁴ T. Ratajczak, G. Rzepa, op. cit., s. 228–229.
- ³⁵ Ch. Brumann, *Cultural Heritage*, [w:] *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, red. J.D. Wright, Oxford 2015, s. 414–419; *A Cultural Heritage Application Schema: Achieving Interoperability of Cultural Heritage Data in INSPIRE*, współpraca: C. Fernández-Freire, I. del-Bosque-González, J. Manuel Vicent-García, E. Pérez-Asensio, A. Fraguas-Bravo, A. Uriarte-González, P. Fábrega-Álvarez, C. Parcero-Oubiña, „International Journal of Spatial Data Infrastructures Research” 2013, nr 8, s. 74, 97.
- ³⁶ J. Szałygin, *Na marginesie konferencji „Glina w obiektach zabytkowych – ochrona i konserwacja”*, *Nasza deklaracja*, [w:] J. Rulewicz (red.), *Glina w obiektach zabytkowych – ochrona i konserwacja*, Warszawa 2019, s. 166.
- ³⁷ J. Skoczylas, *Wykorzystane w przeszłości*, s. 209.
- ³⁸ *Open-Air guide. LWL-Open-Air Museum Detmold. Westphalian State Museum for Rural History and Culture*, eds. J. von Carstensen, H. Stewie, Detmold 2014, s. 81–83.
- ³⁹ M. Imiołek, *Realizacja obiektów kamiennego budownictwa wiejskiego w zamierzeniach Muzeum Wsi Kieleckiej*, [w:] *Rekonstrukcja dawnego budownictwa w rezerwach i skansenach*, „Biblioteka Studiów Lednickich”, Poznań 2006, t. 11, s. 123–124.
- ⁴⁰ D. Zeuner, R. Harris, B. Powell, M. Wall, J. Bell, R. Pailthorpe, *The Collections*, [w:] *Building History. Weald & Downland Open Air Museum 1970–2010 – the first forty years*, red. D. Zeuner, Singleton 2010, s. 89–90.

Streszczenie

Artykuł omawia problem „niekanonicznej” architektury wiejskiej pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego, do której zaliczone zostały przykłady budownictwa kamiennego, glinianego i z rudy darniowej. Pomimo dotychczasowego niskiego zainteresowania wśród badaczy tego typu budownictwem z pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego stanowi ono istotny element pejzażu kulturowego tego obszaru i jest powiązane zarówno z kontekstem historyczno-społecznym, jak i geograficzno-przyrodniczym. Tym samym stanowi istotną część dziedzictwa kulturowego pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego i powinno zostać objęte badaniami konserwatorskimi i etnograficznymi, uwzględniającymi konstrukcje, materiał, techniki budowlane oraz szeroki kontekst społeczny odnoszący się do tego rodzaju architektury.

Abstract

The paper discusses the problem of “non-canonical” rural architecture of the Mazovia–Dobrzyń borderland, which includes examples of stone, clay and bog ore architecture. Despite low previously interest among scholars in this type of architecture from the Mazovia–Dobrzyń borderland, it is an essential element of the cultural landscape of the area and is linked with its, historical, social, geographical and natural contexts. It is therefore an essential part of the cultural heritage of the Mazovia–Dobrzyń borderland and should be targeted for detailed conservation and ethnographic studies accounting not only for their structural systems, materials and construction techniques, but also the broader social context that refers to this type of architecture.